

पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापनार्थ भएका प्रयास र उच्च शिक्षाको राजनीति

कृष्ण अधिकारी र लोकरञ्जन पराजुली

पृथ्वीनारायण क्याम्पस पश्चिमाञ्चल क्षेत्रकै महत्वपूर्ण क्याम्पस हो। १७ भदौ २०१७ मा स्थानीय सक्रियतामा कास्की, पोखरामा स्थापित यो क्याम्पस २०२८ सालको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागू भएपछि (भदौ २०३० मा) त्रिभुवन विश्वविद्यालय (त्रिवि) को आंगिक क्याम्पसमा रूपान्तरित भएको हो। त्रिवि मातहतका क्याम्पसमध्ये यो अहिले पनि ठूलो क्याम्पसमा गनिन्छ। पछिल्लो तथ्यांकअनुसार यो क्याम्पसमा ११ हजारभन्दा बढी विद्यार्थी अध्ययनरत छन्।^१

पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई स्तरोन्नति गरी विश्वविद्यालय बनाउने माग र बहस समय-समयमा भएको देखिन्छ, तथापि यो क्याम्पस अझै विश्वविद्यालयमा रूपान्तरित हुन सकेको छैन। बरु, कास्कीमै अर्को विश्वविद्यालय – पोखरा विश्वविद्यालय (स्था. २०५३) – स्थापना भई सञ्चालनमा आएको दुई दशक पुग्न लाग्यो। यो लेखमा पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई विश्वविद्यालयमा 'अपग्रेड' गर्न गरिएका प्रयास र असफलताका कारण केलाइएको छ। र, सँगै, पृथ्वीनारायण क्याम्पसको स्तरोन्नति हुनुको साटो छुट्टै पोखरा विश्वविद्यालय कसरी स्थापना हुन पुग्यो त्यो पक्षलाई समेत खोजबीन गरिएको छ। उक्त क्याम्पसको विश्वविद्यालयमा रूपान्तरणको एउटा महत्वपूर्ण खुड्किलो बन्न सक्ने 'क्लष्टर' कार्यक्रमको असफलतालाई पनि यो लेखमा केलाइएको छ। पृथ्वीनारायण क्याम्पस विश्वविद्यालयमा स्तरोन्नति हुन नसक्नु र छुट्टै विश्वविद्यालय स्थापना हुनुमा सरकारी नीतिमा तालमेल नहुनु, दाताहरूले सरकारी प्राथमिकतालाई बेवास्ता गर्दै तय गरेका एजेण्डामा सरकार सामेल हुनु एवं स्थानीय राजनीति र शिक्षक-कर्मचारीका समूहगत स्वार्थ प्रभावी हुनु जस्ता कारण जिम्मेवार रहेको तर्क यो लेखमा गरिएको छ। मूलतः उच्च शिक्षा सुधार गर्ने नाउँमा त्रिविको

^१ प्रारम्भमा पृथ्वीनारायण इण्टर कलेज भनिएको यो क्याम्पस शुरु गर्दा १३ विद्यार्थी र दुई शिक्षक थिए। २०२० सालमा यहाँ स्नातक तहको पढाई शुरु भएको थियो भने २०३५ सालमा स्नातकोत्तर तहको। १८ विषयमा स्नातकोत्तर तहको पढाई हुने यो क्याम्पसमा २९ विभाग, चार संकाय (मानविकी र कला, कानून, शिक्षा र व्यवस्थापन) र एउटा अध्ययन संस्थान (विज्ञान तथा प्रविधि) छन्। आर्थिक वर्ष २०६५-६६ मा क्याम्पसको इतिहासमै सबैभन्दा बढी (१६,६९१) विद्यार्थी भर्ना भएका थिए। <http://pncampus.edu.np/about.php#facts> मा उपलब्ध, १ माघ २०७१ मा हेरिएको।

विकेन्द्रीकरण गर्न गरिएका प्रयत्न सार्थक हुन नसक्नुका पछाडिको राजनीति यो लेखले प्रस्तुत गर्दछ ।

लेखको पहिलो खण्डमा पञ्चायत काल (२०१७-२०४६) मा पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई विश्वविद्यालयमा स्तरोन्नति गर्न भएका प्रयासको चर्चा गरिएको छ । दोस्रो खण्डमा क्लष्टर कार्यक्रम र त्यसका असफलता केलाइएको छ । तेस्रो खण्डमा पोखरा विश्वविद्यालय स्थापनाको कथा भनिएको छ र अन्तमा छोटो निष्कर्ष खण्ड छ । लेख तयार गर्ने क्रममा काठमाडौं र पोखरामा विभिन्न व्यक्तिसँग कुराकानी गरिएको थियो भने विश्वविद्यालय स्थापनासम्बन्धी र क्लष्टर कार्यक्रमसम्बन्धी उपलब्ध अभिलेख अध्ययन गरिएको थियो ।

पञ्चायतकालीन प्रयास

‘शिक्षाका लागि कि काशी कि कास्की’ – त्यो भेकमा सुनिँदै आएको श्रुति हो यो । कास्कीमा गुरुकुलीय शिक्षाको लामै परम्परा भएको बुझिन्छ (पराजुली सन् २००८) । तथापि, हाल प्रचलित, आधुनिक भनिने, अंग्रेजी सहितको शिक्षाको इतिहास भने कास्की/पोखरामा धेरै पुरानो होइन । पोखरामा पहिलो आधुनिक स्कूल स्थापना भएको २००६ सालमा मात्र हो जबकि यसअघि नै पश्चिम क्षेत्रमा (उदाहरणका लागि तानसेन, बाग्लुङ, बन्दीपुर, आदि) विद्यालय स्थापना भइसकेका थिए ।^१ त्यसको करिब एक दशकपछि, हाइस्कूल ‘ग्राजुअट’ को संख्या बढ्न थालेदेखि, स्थानीय अभियन्ताहरू ती विद्यार्थीलाई उच्च शिक्षा आफ्नै क्षेत्रमा दिलाउन उच्चशिक्षा केन्द्र अर्थात् कलेज खोल्ने अभियानमा लागे । र, अन्ततः २०१७ सालमा पोखरामा स्थानीय सक्रियतामा पृथ्वीनारायण कलेज स्थापना गरियो (के.सी. २०६७) । राणा कालदेखि नै पश्चिमाञ्चलको प्रशासनिक केन्द्र रहँदै आएको तानसेन (पाल्पा) लाई पछाडि पाउँदै पोखराले यसबीच क्षेत्रीय मुकामको रूपमा आफूलाई उभ्यायो र सँगै उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा पनि यसले शनैःशनैः फड्को माऱ्यो (पराजुली सन् २००९) ।^२ विद्यार्थी संख्यामा उच्च वृद्धि भयो, टाढा-टाढाबाट विद्यार्थीहरू उच्च शिक्षा हासिल गर्ने लालसाले यो कलेजमा ओइरन थाले । पृथ्वीनारायण कलेज (पछि क्याम्पस) पश्चिम क्षेत्रकै प्रमुख कलेजको रूपमा उदायो ।

कलेज स्थापना भएको एक दशक पुग्दा-नपुग्दै कलेजलाई स्तरोन्नति गरेर विश्वविद्यालय तुल्याउने कुरा उठ्न थाल्यो । स्कूलपछि, कलेज र कलेजपछि विश्वविद्यालय, यो स्वाभाविक विकास (नेचुरल प्रोग्रेसन) थियो । तर, राजाको

^१ पोखरा क्षेत्रमा स्थानीय सक्रियतामा ‘आधुनिक’ शैक्षिक संस्था स्थापना गर्न गरिएका शुरुआती प्रयासका लागि पराजुली (सन् २००८) र के.सी. (२०६७) हेर्नुहोस् ।

^२ पोखरा शहरको विकासक्रमका लागि अधिकारी र सेडन (सन् २००२) हेर्नुहोस् ।

सक्रिय नेतृत्व भएको एकदलीय पञ्चायती शासन व्यवस्थामा बहुदलकालीन जस्तो स्थानीय सक्रियताले मात्र कुरा अगाडि बढ्न सक्थेन । तसर्थ २०२५/२६ सालदेखि नै तत्कालीन राजा महेन्द्र शाह पोखरा आउँदा 'दर्शनभेट' क्रममा पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्न 'निवेदन/विन्तीपत्र चढाउन' थालिएको थियो ।^४ उक्त प्रस्तावप्रति शाह सकारात्मक भएको बताइन्छ,^५ यद्यपि उक्त माग या प्रस्तावलाई अगाडि बढाउन राजा या दरबारबाट थप कुनै कदम बढाइएको थाहा हुँदैन । बरु, केही समयपछि नै, २०२८ सालमा 'राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना' लागू गरियो जसले उच्च शिक्षालाई विस्तार होइन नियन्त्रण गर्न चाहेको थियो (पराजुली सन् २००९) । यस क्रममा शिक्षा क्षेत्रलाई राष्ट्रियकरण गरेर राज्यको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा ल्याउन खोजियो । स्थानीय सक्रियतामा स्थापित स्कूल र कलेज सरकारी बने ।^६ सरकारले अनावश्यक ठानेका स्कूल, कलेज 'डाउनग्रेड' या बन्द पनि गरिए ।^७

विक्रमको तीसको दशकको शुरुमा शिक्षा, राजनीतिलाई नियन्त्रित गर्न खोजिए पनि विस्तारै पञ्चायती व्यवस्था विरोधीहरूको अग्रसरता बढ्न थाल्यो (बराल सन् १९७७, पराजुली सन् २००९) र २०३६ सालमा विद्यार्थी आन्दोलन शुरु भयो जसले अन्ततः नेपालमा राजनीतिक विचारधारा (बहुदलीय व्यवस्था कि सुधारिएको पञ्चायती व्यवस्था) बुझ्नका लागि जनमत संग्रहको बाटो खोल्नो (हेर्नुहोस् बराल सन् १९८३) । केही समयपछि २०३९ सालमा उच्च शिक्षालाई केन्द्रित गरी शाही उच्च शिक्षा आयोग गठन गरियो । यो आयोगमा बहुविश्वविद्यालयको अवधारणाले पनि प्रवेश पायो, बहस भयो । विश्वविद्यालयहरूको आवश्यकताबारे मतैक्य नभएकाले प्रतिवेदनका मूल सुझावमा बहु या क्षेत्रीय विश्वविद्यालयबारे बोलिएन ।^८ तर,

^४ पृथ्वीनारायण क्याम्पस (पूनाक्या) का पूर्व क्याम्पस प्रमुख जर्ज जोनसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी ।

^५ पूनाक्याका पूर्व क्याम्पस प्रमुख गणेशबहादुर गुरुङसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी ।

^६ शाही उच्च शिक्षा आयोगको प्रतिवेदनमा क्याम्पसहरूको सरकारीकरणबारे लेखिएको छ : "गैरसरकारी महाविद्यालयमार्फत दुई दशकमा (वि.सं. २००७-२०२७) उच्च शिक्षाका विस्तारमा देखा परेको जनसहभागिता समाप्त भयो र ती महाविद्यालयका जायजथा वि.वि.को अधीनमा आयो" (शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४० : ५९) । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाबारे थप जान्न श्री ५ को सरकार (सन् १९७१), वन्त (सन् १९९६), पराजुली (सन् २००९), आदि हेर्नुहोस् ।

^७ लमजुङ र तेह्रथुममा स्थानीय सक्रियतामा स्थापित कलेज सरकारले अनावश्यक ठानेर बन्द गरिदिएको थियो (शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४०) भने विभिन्न जिल्लामा स्कूलहरू 'डाउनग्रेड' गरिएका एवं कतिपय स्कूल बन्द पनि गरिएका थिए (पराजुली सन् २००९) ।

^८ तर छुट्टै संस्कृत विश्वविद्यालय खोल्नुपर्ने सुझाव भने उक्त आयोगले दियो (हेर्नुहोस् शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४०) र सोही अनुरूप २०४३ सालमा दाङमा केन्द्रीय कार्यालय रहने गरी त्रिविका संस्कृत अध्यापन गराइने कलेजहरूलाई समाहित गरेर महेन्द्र (हाल नेपाल) संस्कृत विश्वविद्यालय खोलिए ।

आयोगका तीन सदस्य (वल्लभमणि दाहाल, जगतमोहन अधिकारी र मोहनप्रसाद लाखे) ले बहुविश्वविद्यालय स्थापना गर्नेबारे आफ्ना मत “थपकुरा” शीर्षकमा व्यक्त गरेका छन् (हेर्नुहोस् शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४० : ४१२-४३०) । सदस्य दाहालले विश्वविद्यालय ‘सिस्टम’ बाट प्रवीणता प्रमाणपत्र तह हटाउँदा तत्काल नयाँ विश्वविद्यालय आवश्यक नपर्ने मत राखे भने सदस्य अधिकारी र सदस्यसचिव लाखेले भने पोखरा र विराटनगरमा क्षेत्रीय विश्वविद्यालयको आवश्यकता देखे । अधिकारीले लेखेका छन् :

विगत वर्षहरूमा पोखरा र विराटनगरलाई उच्च शिक्षाको प्रमुख केन्द्रहरूका रूपमा विकसित गराउने उद्देश्यले धेरै प्रयास भएको हो । यस अवधिमा तयार गरिएको पूर्वाधारमा चाहिने थप मद्दत पुऱ्याई आवश्यक तयारी साथ पोखरास्थित पृथ्वी नारायण क्याम्पस र विराटनगरस्थित महेन्द्र मोरङ क्याम्पसलाई अलग-अलग विश्वविद्यालयको रूपमा संगठित गर्नु पर्दछ । (शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४० : ४२६)

त्यस्तै, अर्का सदस्य लाखेको विचार थियो :

उच्च शिक्षाको सन्तुलित विकास तथा सामाजिक न्यायका दृष्टिले पनि मुलुकका विभिन्न भागमा क्रमिक रूपले विश्वविद्यालय खोल्दै जानु पर्छ । यसै सन्दर्भमा पोखराको पृथ्वी नारायण क्याम्पस र विराटनगरको महेन्द्र मोरङ क्याम्पसलाई यता एक दशकमा उपलब्ध गराइएको थप भौतिक पूर्वाधारलाई दृष्टिगत गर्दा यी दुवै क्याम्पसलाई उत्कृष्ट केन्द्रको सद्गुण अलगअलग दुई विश्वविद्यालय बनाउनेतर्फ प्रयत्नशील हुनु पर्छ । (शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४० : ४३०)

माथिका उद्धरणले पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने सम्बन्धमा केही शिक्षाविद् र प्रशासकहरू सकारात्मक रहेको प्रस्ट हुन्छ । यसले स्थानीय व्यक्तिहरूको आफ्नो क्षेत्रमा विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने चाहनालाई बल र उर्जा दियो । र, केही समय सेलाएको विश्वविद्यालयको चर्चा पुनः प्रारम्भ भयो । यो चरणमा पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने प्रयत्नको नेतृत्व पोखरा उद्योग वाणिज्य संघ (पोउवासं) ले लियो । २०४१ सालमा पोउवासंका तत्कालीन अध्यक्ष हेमबहादुर प्रधानको नेतृत्वको एक प्रतिनिधि मण्डलले प्रधानमन्त्री तथा राष्ट्रिय योजना आयोगका उपाध्यक्षलाई पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापनार्थ एक ज्ञापनपत्र बुझायो (थापा २०६१) । यो ज्ञापनपत्रलाई नै विश्वविद्यालय स्थापनाका लागि भएको पहिलो औपचारिक पाइलाको रूपमा लिन सकिन्छ ।

२०४३ सालमा पोखरेली उद्योगी-व्यापारी, समाजसेवी तथा बुद्धिजीवी भेला भएर विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने कुरा ठोस रूपमा अगाडि बढाए । उक्त भेलाले

१९९१ सदस्यीय मूलसमिति गठन गर्‍यो र सोही समितिबाटै विश्वविद्यालयसम्बन्धी आवश्यक काम गर्न पोउवासंका तत्कालीन अध्यक्ष रामचन्द्र बाँस्तोलाको संयोजकत्वमा १६ सदस्यीय स्थायी समिति पनि गठन भयो (थापा २०६९)। प्रस्तावित विश्वविद्यालयको सचिवालय पोउवासंमा राखियो। पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा रहेका विभिन्न वर्ग वा तहका व्यक्ति वा संस्थाका प्रतिनिधिलाई समेटेर पश्चिमाञ्चलस्तरीय भेलासमेत समितिले आयोजना गरेको थियो। भेलाले विभिन्न क्षेत्रका सरोकारवालासँग विश्वविद्यालय स्थापनाबारे राय-सुझाव संकलन गरेको थियो (थापा २०६९)। साथै, उक्त समितिले प्रधानमन्त्री, मन्त्री, सचिव एवं अन्य सरकारी प्रतिनिधिलाई भेटेर पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्न कुरा अगाडि बढाएको थियो।^९

सोही समितिको तदारुकताका कारण पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्नका लागि तत्कालीन शिशुवा गाउँ पञ्चायत (हालको लेखनाथ नगरपालिका) मा विभिन्न स्थानमा गरी दुई हजार सात सय ४० रोपनी जग्गा उपलब्ध गराउने निर्णय भयो। त्यस्तै, विश्वविद्यालय सम्पर्क समितिले दुई करोड रुपैयाँ उठाउने प्रण गर्‍यो (थापा २०६९ : ११५)। यद्यपि रकम भने जम्मा गर्न सकिएको थिएन। रकमको अभावमा विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने कुरा केही समय सेलायो पनि।

विश्वविद्यालय स्थापनाको अभियानले खासै गति नलिए पनि यो हराएको थिएन। विभिन्न व्यक्ति तथा समूहले तत्कालीन राजाको पोखरा भ्रमणक्रममा हुने 'दर्शनभेट'हरूमा विश्वविद्यालय स्थापनाका लागि 'विन्तीपत्र चढाएको' पाइन्छ। उदाहरणका लागि विश्वविद्यालय सम्पर्क समितिले २०४३ कात्तिकमा तत्कालीन राजा वीरेन्द्रलाई विश्वविद्यालयका लागि विन्तीपत्र हालेको थियो (थापा २०६९)।^{१०} र, तत्कालीन पोखरा नगर पञ्चायतका उप प्रधानपञ्च तीर्थ श्रेष्ठका अनुसार दरबारले विश्वविद्यालयलाई जग्गा खोज्ने क्रम नरोक्नु भनेको थियो।^{११} त्यस्तै, २०४६ सालको फागुनमा राजा वीरेन्द्रको क्षेत्रीय भ्रमणताका पनि पृथ्वीनारायण क्याम्पसका तत्कालीन प्रमुख गणेशबहादुर गुरुङ लगायतका व्यक्तिले पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्न पुनः निवेदन दिएका थिए।^{१२}

^९ पोउवासंका पूर्व अध्यक्ष अशोक पालिखेसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी।

^{१०} पोखरा विश्वविद्यालयको पहिलो रेक्टर नियुक्त भएका पोखराका बासिन्दा एवं पृथ्वीनारायण क्याम्पसका अध्यापक प्रकाशमान गुभाजूले सोही क्रममा राजा वीरेन्द्रसँग करिब दुई मिनेटजति भेट भएको र भेटमा पोखरामा रहेको पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई विश्वविद्यालयको रूपमा स्थापना हुनुपर्छ भन्ने कुरा राखेको बताएका थिए। गुभाजूसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी।

^{११} श्रेष्ठसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी।

^{१२} गुरुङसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी।

सम्भवतः यी सवै प्रयत्नका कारण राजा वीरेन्द्र शाहले १८ चैत २०४६ मा त्रिविका प्राध्यापक छविबाल गजुरेलको संयोजकत्वमा एउटा सात सदस्यीय समिति गठन गरे (गोरखापत्र २०४६)।^{१३} सो समय वीरेन्द्र आफ्नो पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको औपचारिक भ्रमण क्रममा पोखरामा बसिरहेका थिए । पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा विश्वविद्यालयको स्वरूप र कार्यान्वयन प्रक्रिया सम्बन्धमा प्रतिवेदन तयार गरी २०४७ साल वैशाख मसान्तभित्र पेश गर्न समितिलाई भनिएको थियो (गोरखापत्र २०४६) । काम गर्नको लागि समितिले करिब डेढ महिनाको समय पाएको थियो, तर त्यतिबेला जनआन्दोलन (पहिलो) उत्कर्षमा थियो र समिति गठन भएको १० दिन नपुग्दै पञ्चायत व्यवस्था अन्त्य भई अन्ततः बहुदलीय व्यवस्थाको शुरुआत भयो । छोटो अवधिमा उक्त समितिको तीन-चार ओटा मात्र छलफल हुन सक्यो।^{१४} समितिले कार्याविधि तय गर्दा-नगर्दै व्यवस्था नै परिवर्तन भएको कारण उक्त समिति स्वतः निष्क्रिय बन्यो ।

२०४६ सालको जनआन्दोलनले एकदलीय पञ्चायती व्यवस्था समाप्त गर्दै २०१७ सालमा खोसिएको बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था पुनःस्थापना गर्‍यो । राजनीतिक व्यवस्था परिवर्तनसँगै शिक्षालगायत विभिन्न क्षेत्रमा परिवर्तन देखियो । पोखरामा उच्च शिक्षाको कुरा गर्दा दुई योजना समानान्तर रूपमा अगाडि बढे – पहिलो, उच्च शिक्षा (या त्रिवि सुधार) कार्यक्रम अन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई पश्चिम क्षेत्रको मूल (लिड) क्याम्पस बनाई त्यसकै वरपर अन्य शिक्षालयहरूको 'क्लष्टर' निर्माण गर्ने र प्रवीणता प्रमाणपत्र तहलाई विस्थापन गर्ने । दोस्रो, पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने । यी दुवै कार्यक्रमबारे तलका परिच्छेदमा छुट्टाछुट्टै चर्चा गरिन्छ ।

बहुदलकालीन अभ्यास एक: क्षेत्रीय क्लष्टर निर्माण

त्रिविको साइज ठूलो भएको, पढाईको स्तर अब्बल नभएको र व्यवस्थापन केन्द्रीकृत तर अव्यवस्थित भएको तथा भौगोलिक विस्तार भए पनि क्षेत्रीय सन्तुलन स्थापित हुन नसकेको ठम्याई पञ्चायतकालमै भैसकेको हो । त्यसै कारण २०३९ सालमा शाही उच्च शिक्षा आयोग गठन गर्नु परेको हो भन्न सकिन्छ । सो आयोगले विश्वविद्यालय शिक्षाबाट प्रवीणता प्रमाणपत्र तह विस्थापन गरी स्कूल शिक्षामा मिलान गर्नुपर्ने सुझाव दिएको थियो । त्यस्तै, बहु या क्षेत्रीय विश्वविद्यालयको कुरा

^{१३} समितिका अन्य सदस्य थिए : प्राध्यापकहरू सुरेशराज शर्मा, बासुदेव त्रिपाठी, गोविन्दराम अग्रवाल, सह-सचिवद्वय गोपीनाथ शर्मा र गजेन्द्रमणि प्रधान तथा शिक्षाविद् लक्ष्मण राजवंशी (गोरखापत्र २०४६) ।

^{१४} समितिका सदस्य सुरेशराज शर्मासँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी ।

पनि प्रबल रूपमा उक्त प्रतिवेदनमा आएको देखिन्छ (हेर्नुहोस् शाही उच्च शिक्षा आयोग २०४०) ।

२०४६ सालको परिवर्तनपछि, नेपालको उच्च शिक्षासम्बन्धमा र खास गरी त्रिविलाई केन्द्रमा राखी अध्ययन गर्न विश्व बैंक, युएनडिपी र नेपाल सरकार मिलेर 'असेसमेन्ट अफ टर्सरी एजुकेशन इन नेपाल' परियोजना (सन् १९९२-१९९५) शुरु गरे । त्रिविका प्राध्यापक कमलप्रकाश मल्लको संयोजकत्वको उक्त परियोजनाले १८ विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदन पेश गरेको थियो जसमध्ये उच्च शिक्षाको क्षेत्रीयकरण या क्षेत्रीय विकास (रिजनाइलेशन) र उच्च शिक्षा व्यवस्थापनको विकेन्द्रीकरण पनि थिए (हेर्नुहोस् मल्ल सन् १९९५) । उच्च शिक्षाको रिजनाइलेशनबारे गरिएको अध्ययनको कार्यक्षेत्रबारे लेखिएको छ :

यो अध्ययनले प्रत्येक विकास क्षेत्रका प्रमुख क्याम्पसहरूको सो क्षेत्रको प्रमुख केन्द्र या लिड क्याम्पस बन्न सक्ने सम्भावना अध्ययन गर्नेछ ताकि चुनिएको क्याम्पसले सो क्षेत्रको शैक्षिक स्रोत केन्द्रको भूमिका निर्वाह गर्नुकासाथै भविष्यमा विश्वविद्यालयको रूपमा अगाडि आउन सकोस् ।^{१५} (श्री ५ को सरकार/त्रिवि/युएनडिपी/विश्व बैंक सन् १९९५ : १)

पाँचै विकास क्षेत्रका एकदेखि चार ओटा क्याम्पसलाई छानेर ती क्याम्पसका भौतिक तथा अन्य क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन गरी कुन क्याम्पसलाई सम्बन्धित विकास क्षेत्रको प्रमुख या लिड क्याम्पस बनाउन सकिन्छ त्यो निर्णय दिने काम उक्त अध्ययन समितिको थियो । पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा उक्त समितिले चार ओटा क्याम्पसलाई अध्ययनका लागि छानेको थियो जसमा पृथ्वीनारायण क्याम्पस (पोखरा), त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस (तानसेन), बुटवल बहुमुखी क्याम्पस (बुटवल) र भैरहवा बहुमुखी क्याम्पस (भैरहवा) थिए । उक्त अध्ययनले पोखरास्थित पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई लिड क्याम्पस तुल्याई सोही वरपर क्लष्टर निर्माण गर्न सुझाव दिएको थियो (श्री ५ को सरकार/त्रिवि/युएनडिपी/विश्व बैंक सन् १९९५ : २०) ।^{१६} त्यस्तै, पूर्वाञ्चलमा महेन्द्र मोरङ क्याम्पस, विराटनगर लिड क्याम्पस बन्ने प्रमुख दावेदार रह्यो । मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिममा क्रमशः महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, दाङ र सिद्धनाथ क्याम्पस, कञ्चनपुर लिड बन्न सक्ने सुझाइयो ।

तर यो प्रतिवेदन प्रकाशित हुँदा-नहुँदै नेपाल सरकार र विश्व बैंकबीच २०५० साल (सन् १९९३) मा उच्च शिक्षा परियोजना (सन् १९९४-२००१) को सम्झौता

^{१५} यो लेखमा अंग्रेजी स्रोतबाट उद्धृत सबै उद्धरण लेखकका अनुवाद हुन् ।

^{१६} तुलनात्मक अध्ययनमा दोस्रोमा बुटवल बहुमुखी क्याम्पस र तेस्रोमा त्रिभुवन बहुमुखी क्याम्पस थियो (श्री ५ को सरकार/त्रिवि/युएनडिपी/विश्व बैंक सन् १९९५ : २०) ।

भैसकेको थियो । यो परियोजनाले मल्ल संयोजक भएको परियोजनाका अध्ययन, विश्लेषण र सुझावलाई आत्मसात गरेको थियो ।^{१७} वास्तवमा मल्ल नेतृत्वको परियोजनाले पहिचान गरेका उच्च शिक्षा या त्रिविका समस्यामा केन्द्रित रही ती समस्यालाई सुधारने नाउँमा पछिल्लो परियोजना अगाडि बढाइएको थियो । पछि गएर पहिलो उच्च शिक्षा परियोजना भनिएको यो परियोजनाको 'प्रोजेक्ट कम्पोनेन्ट्स' शीर्षक अन्तर्गतको संस्थागत विकास कम्पोनेन्टमा क्षेत्रीय क्लष्टर विकास (रिजनल क्लष्टर डेभलपमेन्ट) को कार्यक्रम राखिएको थियो (द वर्ल्ड बैंक सन् १९९३) । अमेरिकी डलर ३६ लाख छुट्याइएको यो कम्पोनेन्ट तीन चरणमा सम्पन्न गरिने योजना थियो ।

यो कार्यक्रमअन्तर्गत दुइटा क्षेत्रीय क्याम्पस (पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चल) को क्लष्टर निर्माण गर्न रकम खर्च गरिने थियो । जसअन्तर्गत क्लष्टरमा समाहित हुने क्याम्पसको इएमआईएस (एजुकेशनल म्यानेजमेन्ट इन्फर्मेसन सिस्टम) विकास गर्ने, तिनलाई विकेन्द्रीकरण गर्ने र अन्ततः स्वायत्तता प्रदान गरिने थियो । प्रत्येक क्लष्टरमा एउटा लिड क्याम्पस र सात ओटासम्म स्याटलाइट क्याम्पसको एउटा अनौपचारिक समूह या क्लष्टर निर्माण हुने थियो । वार्ता (त्रिवि र वर्ल्ड बैंकबीच भएका) मा १६ असार २०५१ (३० जुन १९९४) सम्ममा क्लष्टर निर्माण सम्बन्धी आईडिए^{१८} लाई स्वीकार्य हुने निर्देशिका त्रिविले जारी गर्ने कुरामा सम्मति भएको पाइन्छ (द वर्ल्ड बैंक सन् १९९३ : १५) ।^{१९} पालना गर्नुपर्ने कार्यावधि निर्देशिकाले तय गर्ने र क्लष्टर निर्माणसम्बन्धी सबै *तीन चरणका* कार्यावधिमा आईडिएको स्वीकृति चाहिने भन्ने कुरामा पनि सहमति भएको समझदारी पत्रमा उल्लेख छ :

पहिलो चरण : निर्देशिकाले तय गरेको विधि बमोजिमको क्लष्टर (जसमा सहभागी हुने मुख्य क्याम्पस र अन्य सहभागी स्याटलाइट क्याम्पस तय भैसकेको हुनेछ) निर्माणपछि मुख्य क्याम्पसले पुस्तक, इक्विपमेन्ट र अन्य साना अत्यावश्यक मर्मतसम्भारका लागि रकम पाउन योग्य हुने । प्रत्येक स्याटलाइट क्याम्पस पनि पुस्तक र इक्विपमेन्ट खरिद गर्ने प्रारम्भिक सहयोगका लागि योग्य हुने ।

^{१७} विश्व बैंकले लगानी गरेको (पहिलो) शिक्षा परियोजनाको 'स्टाफ अप्रेजल रिपोर्ट' मा कमलप्रकाश मल्लले संयोजन गरेको परियोजना प्रतिवेदनबाट धेरै कुरा लिइएको छ (हेर्नुहोस् द वर्ल्ड बैंक सन् १९९३ र मल्ल सन् १९९५) । सन् १९९५ मा मात्र मल्ल प्रतिवेदन प्रकाशित भए पनि सो प्रतिवेदन 'टर्सरी एजुकेशन प्रोजेक्ट' अन्तर्गत सन् १९९३-१९९५ को अवधिमा गरिएको थुप्रै अन्य विस्तृत अध्ययनमा आधारित थियो ।

^{१८} इन्टरनेशनल डेभलपमेन्ट एसोसिएसन (आईडिए) विश्व बैंककै हिस्सा हो, "जसले गरिवतम मुलुकलाई सघाउँछ ।" www.worldbank.org/ida/what-is-ida.html; २ माघ २०७१ मा हेरिएको ।

^{१९} त्रिविले क्षेत्रीय क्लष्टर निर्माणसम्बन्धी निर्देशिका तोकिएको समयभित्रै, १५ असार २०५१ मा, तयार गरी जारी गरेको बुझिन्छ । यो निर्देशिका उपलब्ध हुन नसके पनि कमलप्रकाश मल्ल (सन् १९९५ : ११५) ले तयार गरेको प्रतिवेदनमा उक्त निर्देशिका उद्धृत छ ।

दोस्रो चरण : क्लष्टरमा सामेल हुने क्याम्पसहरूको आईडिएलाई स्वीकार्य हुने खालको व्यवस्थापन योजना निर्माण गर्ने जसअन्तर्गत लिड क्याम्पसमा हुँदै आएको प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको पढाईलाई क्लष्टरमा सामेल हुने क्याम्पस र अन्य प्लस टु स्कूलमा क्रमशः वितरण गर्दै अन्ततः लिड क्याम्पसबाट प्रवीणता प्रमाणपत्र तह विस्थापन गर्ने । दुई वर्षमा यो कार्य सम्पन्न भैसक्ने गरी समय तालिका निर्माण गर्ने । प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा थप विद्यार्थी भर्ना लिने सहभागी (स्याटलाइट) क्याम्पसलाई आवश्यक पर्ने स्रोत साधन या सुविधा (फर्सिलिटिज) को विश्लेषण गर्ने । मर्मतसम्भार योजना बनाउने, मर्मतसम्भारका लागि स्रोत-साधन परिचालन गर्ने तथा उपयुक्त व्यक्ति (कर्मचारी) नियुक्ति गर्ने । यो चरण पूरा भैसकेपछि, तत्काल उपलब्ध सेवा-सुविधाको स्तरोन्नति, पुस्तकालयको विस्तार या स्तरोन्नति, फ्याक्स, फोटोकपी, इएमआइएस कम्प्युटर र पुस्तक खरिद जस्ता कार्यका लागि सहयोग पाउन लिड क्याम्पस योग्य हुने । त्यस्तै, स्याटलाइट क्याम्पसहरूमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा थप विद्यार्थी पढाउनका लागि आवश्यक पर्ने सेवासुविधा विस्तार गर्न र फ्याक्स, फोटोकपी जस्ता इक्विपमेन्ट तथा पुस्तक खरिद गर्नका साथै अत्यावश्यक मर्मत-सम्भारका लागि सहयोग पाउन योग्य हुने ।

तेस्रो चरण : आईडिए सन्तुष्ट हुने गरी निम्न क्षेत्रमा के-कस्तो प्रगति (सप्रमाण) हुन्छ सोहीसँग वितीय सहायता गाँसिने : क) लिड क्याम्पसबाट प्रवीणता प्रमाणपत्र तहको विस्थापन र स्याटलाइट क्याम्पसहरूले यो अवधारणालाई आत्मसात, ख) प्रत्येक क्याम्पसमा आन्तरिक स्रोत परिचालनको स्थिति । स्वीकार्य हुने आन्तरिक स्रोतमा पढाई शुल्क (फी), निजी र सार्वजनिक सहयोग या दान (डोनेसन), यसै कामका लागि तोकिएको स्थानीय कर (केन्द्रीय सरकारबाट छुट्याइएको बजेटमार्फत होइन) हुन सक्ने । सहयोग रकम क्याम्पस-क्याम्पस अनुसार तय हुने जसमा केकुरामा लगानी हुने हो सो (जस्तो : पूर्वाधार या सुविधा विकास, इक्विपमेन्ट, पुस्तक र फर्निचर) तोकिएको हुने । लिड क्याम्पसका हकमा २५ प्रतिशत र स्याटलाइट क्याम्पसका हकमा १५ प्रतिशत लगानी तत्तत् क्याम्पसले म्याचिङ फण्डका रूपमा लगानी गर्नुपर्ने । (द वर्ल्ड बैक सन् १९९३ : १६)

परियोजनाअन्तर्गत पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चलमा दुइटै क्लष्टर निर्माण गरिने भने पनि केही समयपछि नै पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय गठन (मंसिर २०५०) गर्न कदम चालिएकाले पूर्वी क्षेत्रको क्लष्टर कार्यक्रम खासै अगाडि बढेन ।^{२०} पश्चिमाञ्चलका हकमा पनि क्लष्टर कार्यक्रमले थुप्रै बाधा-अड्चन बेहोर्नु पर्‍यो ।^{२१} पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई पश्चिम क्षेत्रको लिड क्याम्पस बनाउने कुरा सो क्षेत्रका अन्य

^{२०} पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय स्थापना भएपछि प्रारम्भमा यो क्षेत्रमा क्लष्टर निर्माणको योजना त्यागिएको बुझिन्छ । तर, पछि विराटनगरका दुई क्याम्पस, महेन्द्र मोरङ र स्नातकोत्तर क्याम्पस मिलाएर 'मिनी क्लष्टर' निर्माण गरिएको र यसले पहिलो चरण पार गरेको उल्लेख छ : "दिलै भए पनि पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा महेन्द्र मोरङ र स्नातकोत्तर क्याम्पस मिलाएर विराटनगरमा मिनि क्लष्टर निर्माण गरिएको थियो र पहिलो चरणको लगानी सम्पन्न गरिएको थियो । म्यानेजमेन्ट प्लान बनाउने प्रस्ताव तयार गरिएको थियो" (द वर्ल्ड बैक सन् २००२ : २९) । पूर्वमा क्लष्टर कार्यक्रम कतै पुग्दैन भन्ने जान्दाजान्दै रकम खर्च गर्न र अलिक्ती भए पनि प्रगति देखाउन मात्र यो कार्यक्रमलाई ब्युँताइएको यसले प्रस्ट्याउँछ ।

^{२१} विश्व बैकले आफ्नो परियोजना सम्पन्न प्रतिवेदनमा सरकारले परियोजना अवधिमा क्लष्टर निर्माण हुने दुई क्षेत्रमा दुई विश्वविद्यालय स्थापना गरेकाले परियोजनाको यससम्बन्धी 'सर्वकम्पोनेन्ट' मा परिवर्तन गरिएको उल्लेख छ (द वर्ल्ड बैक सन् २००२ : ३) ।

क्याम्पसलाई पाच्य थिएन । उनीहरूले सो प्रस्तावको विरोध गरेका थिए । यहाँसम्म कि, क्लष्टरबारेको प्रस्ताव लिएर जानेहरूलाई “धम्की” समेत दिइएको थियो ।^{२२} तानसेन, पाल्पा पहिलेदेखि नै पश्चिम क्षेत्रको मुकाम रहँदै आएको तथा स्कूल, कलेज तथा पुस्तकालय समेत पोखरामा भन्दा पहिले स्थापना गरेर आफूलाई अग्रणी सावित गरिसकेकोले पोखराको स्याटलाइट बन्ने प्रस्ताव उनीहरूलाई स्वीकार्य भएन । भैरहवा र बूटवलले पनि यो प्रस्ताव मानेनन् ।

यसरी पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको लिड क्याम्पस बनाउने प्रयासले प्रारम्भमै व्यवधान बेहोर्नु पर्यो । विश्व बैंकसँगको सम्झौता अनुसार पृथ्वीनारायण क्याम्पसले क्लष्टर कार्यक्रमको नेतृत्व गर्ने परियोजना प्रस्ताव हस्ताक्षर भएको सात महिनाभित्र (असार २०५१ सम्म) तयार गर्नुपर्ने थियो । तर यो काम त्यसपछिको तीन वर्षसम्म पनि हुन सकेन । त्रिविका तत्कालीन उपकुलपति केदारभक्त माथेमाले नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी) [नेकपा (एमाले)] नेतृत्वको नयाँ बनेको सरकारको ‘चाहना’ बमोजिम राजीनामा दिए । माथेमाको कार्यकालमा प्रारम्भ गरिएको यो कार्यक्रममा नयाँ उपकुलपति कमलकृष्ण जोशीको कार्यकालको शुरुमा कुनै चासो देखिएन ।^{२३} तर, केही समयपछि पहिलेको योजनामा सामान्य परिवर्तन गरेर कार्यक्रम पुनः ब्युँताइयो किनकि यो कार्यक्रम कार्यान्वयन नहुँदा ठूलै रकम खर्च नहुने स्थिति बन्यो, र पैसा खर्च गर्नमा त्रिवि र विश्व बैंक दुवैको रुचि थियो । सोही अनुरूप पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा क्लष्टर विकास कार्यक्रम अगाडि बढाउन पृथ्वीनारायण क्याम्पसले २०५३ सालको अन्ततिर एउटा कार्यदल गठन गर्‍यो र सो कार्यदलले साउन २०५४ (जुलाई १९९७) मा आफूले तयार गरेको व्यवस्थापन योजना (म्यानेजमेन्ट प्लान) उच्च शिक्षा परियोजनालाई बुझायो (हेर्नुहोस् पिएनसी सन् १९९७) ।^{२४}

दुई खण्डमा बाँडिएको उक्त म्यानेजमेन्ट प्लानको पहिलो खण्ड लिड क्याम्पस र यसका सहयोगी क्याम्पसमा केन्द्रित थियो भने दोस्रो खण्ड क्लष्टरको लिड क्याम्पस र क्लष्टरमा समाहित एसोसिएट क्याम्पसका सम्बन्धमा थियो ।^{२५} कार्यदलको प्रतिवेदन

^{२२} त्रिविका तत्कालीन उपकुलपति केदारभक्त माथेमासँग माघ २०५१ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२३} पृनाक्याले बनाएको ‘व्यवस्थापन योजना’ मा लेखिएको छ : “उपकुलपति केदारभक्त माथेमाको कार्यकालमा शुरु गरिएको यो कार्यक्रम त्रिविको व्यवस्थापनमा भएको परिवर्तनका कारण केही समयको अन्तरालपछि वर्तमान कुलपति कमलकृष्ण जोशीको कार्यकालमा कार्यान्वयनमा आयो; एसोसिएट क्याम्पसहरूले क्लष्टरबारे विर्सिसकेका थिए” (पिएनसी सन् १९९७ : ३) ।

^{२४} कार्यदलका सदस्य केशरजंग बरालसँग माघ २०५१ मा गरिएको कुराकानी ।

^{२५} यो ‘म्यानेजमेन्ट प्लान’ को दुई खण्ड भएको भनिए पनि पहिलो खण्ड मात्र त्यो पनि धेरै प्रयासपछि प्राप्त हुन सक्यो, जसका लागि प्राध्यापक केशरजंग बरालप्रति आभारी छौं । दोस्रो खण्ड उपलब्ध हुन सकेन ।

अनुसार सो व्यवस्थापन योजनाका पाँच उद्देश्य थिए : क) पश्चिममाञ्चल क्षेत्रका क्लष्टर अन्तर्गतका क्याम्पस या संस्थाहरूमा विद्यार्थी भर्ना, शिक्षक र भौतिक सुविधाको अवस्था अध्ययन गर्ने; ख) लिड र सहभागी क्याम्पसबाट (प्रमाणपत्र तहलाई) चरणबद्ध तवरबाट विस्थापन गर्ने, र (माथिल्लो तहलाई) भित्र्याउने;^{२६} ग) क्लष्टरका क्याम्पसहरूको मर्मतसम्भार योजना बनाउने; घ) लिड र सहभागी क्याम्पसमा फ्याकल्टी विकासको कार्यक्रम बनाउने र ड) क्लष्टरका लागि विकेन्द्रीकरण योजना बनाउने (पिएनसी सन् १९९७ : ३) ।

यो योजनाअन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस लिड क्याम्पस नै रहने, पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका त्रिविअन्तर्गतका अन्य क्याम्पस एसोसियेट क्याम्पस बन्ने र ती एसोसिएट क्याम्पसका वरपर पनि अन्य स्कूल या कलेजको क्लष्टर बनाई प्रवीणता प्रमाणपत्र तहका विद्यार्थी पढाउने योजना निर्माण भएको पाइन्छ।^{२७} पोखराबाहेक यो योजनामा अन्य क्याम्पस सामेल भए नभएको थाहा नभए पनि पृथ्वीनारायण क्याम्पसको सहयोगी बन्ने भनिएका छु ओटामध्येका पाँच कलेज या स्कूलसँग समभकारीपत्रमा समेत हस्ताक्षरसमेत सम्पन्न गरिएको थियो (पिएनसी सन् १९९७ : ४)।^{२८}

पृथ्वीनारायण क्याम्पस लिड क्याम्पस बन्ने हो भने माथि उद्धृत गरिएका तीन चरण पार गर्नुपर्ने हुन्थ्यो जसअन्तर्गत सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण तर कठिन काम भनेको प्रमाणपत्र तहलाई सो क्याम्पसबाट विस्थापन गर्नु थियो। प्रमाणपत्र विस्थापन भइसके पछि पृथ्वीनारायण क्याम्पसले (र अन्य स्याटलाइट क्याम्पसले पनि) एक त केही आम्दानी गुमाउँथे भने अर्को नयाँ विषय थप्दा लगानी बढाउनु पर्ने हुन्थ्यो। त्यस्तै, कार्यक्रममा सहभागी हुने अन्य स्कूल या क्याम्पसले पृथ्वीनारायण क्याम्पसबाट विस्थापित हुने प्रमाणपत्र तहका विद्यार्थीलाई पढाउने व्यवस्था गर्नुपर्थ्यो। र, त्यसका लागि भौतिक एवं शैक्षिक पूर्वाधार तयार गरिनु पर्दथ्यो।^{२९} प्रमाणपत्र तह विस्थापन

^{२६} क्लष्टर कार्यक्रमको शुरुमा लिड क्याम्पसबाट मात्र प्रवीणता प्रमाणपत्र तह हटाउने भनिए पनि उच्च शिक्षा परियोजनाको बोर्डले पछि निर्णय गरेर सहभागी स्याटलाइट क्याम्पसबाट पनि क्रमशः सो तह विस्थापन गर्नुपर्ने शर्त थपेको थियो (हेर्नुहोस् मल्ल सन् १९९५ : ११५) ।

^{२७} शुरुमा एउटा क्लष्टरमा सात ओटासम्म स्याटलाइट क्याम्पस हुने (द वर्ल्ड बैंक सन् १९९३) भनिएको थियो। तर उच्च शिक्षा परियोजनाको बोर्डले पछि पश्चिमाञ्चलको क्लष्टरमा लिड क्याम्पसको रूपमा पूनाक्या र अन्य नौ ओटा क्याम्पस सामेल गर्ने निर्णय गरेको बुझिन्छ जसमध्ये पाँच ओटा त्रिविका आंगिक क्याम्पस र चार ओटा निजी क्याम्पस या स्कूल थिए (हेर्नुहोस् मल्ल सन् १९९५ : ११४) ।

^{२८} पूनाक्याको स्थानीय सहयोगी क्याम्पसमध्येको एक कन्या क्याम्पसले परियोजना प्रस्ताव तयार गरी पूनाक्यासमक्ष बुझाएको बताइन्छ। कन्या क्याम्पसको तर्फबाट प्रस्ताव तयार गर्न संलग्न पूनाक्या र कन्या क्याम्पस दुवैमा तत्कालीन समयमा अध्यापन गर्ने सुशिलकुमार पन्तसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी।

^{२९} प्रमाणपत्र तह विस्थापन गर्दा र लिड र अन्य क्याम्पसले गुमाउने आम्दानी र नयाँ कार्यक्रम शुरु गर्दा गर्नुपर्ने थप लगानीबारे गरिएका अध्ययनका लागि मल्ल सन् १९९५ र पिएनसी सन् १९९७ हेर्नुहोस्।

र अन्यत्र संयोजनका लागि सहभागी संस्थालाई उच्च शिक्षा परियोजनाले आर्थिक सहयोग दिने थियो तर त्यसका लागि क्याम्पसहरूले 'म्याचिड फण्ड' खडा गर्नुपर्थ्यो।^{३०}

त्यसबाहेक, यो योजनाको मुख्य उद्देश्य त्रिविलाई विकेन्द्रित गर्नु भएकाले विकेन्द्रीकरणको योजना र सांगठनिक ढाँचा पनि कार्यदलले तयार गरेको थियो। कार्यदलले विकेन्द्रीकरणको योजना र ढाँचा तयार गर्दा केही पूर्वानुमानलाई आधार बनाएको थियो जसअन्तर्गत यो योजना लागू भएपछि सो क्षेत्रका सबै क्याम्पसका प्राज्ञिक र प्रशासनिक कामलाई पृथ्वीनारायण क्याम्पसले एक हिसाबले नेतृत्व गर्ने थियो। र, त्रिविको सो क्षेत्रको परीक्षा सञ्चालन लिड क्याम्पसका नाताले पृथ्वीनारायण क्याम्पसले गर्ने थियो। परीक्षा सञ्चालनसँगै परीक्षा रजिष्ट्रेसन, लब्धांक पत्र वितरण, स्थानान्तरण प्रमाणपत्र वितरणजस्ता काम पनि पृथ्वीनारायण क्याम्पसले नै गर्ने थियो। यी सबै प्रक्रिया गुञ्जदै जाँदा पृथ्वीनारायण क्याम्पसले क्षेत्रीय स्वायत्तता प्राप्त गर्ने र अन्ततः आफूलाई क्षेत्रीय विश्वविद्यालयमा रूपान्तरण गर्ने ठानिएको थियो (हेर्नुहोस् पिएनसी सन् १९९७)।^{३१}

तर यो सोचाई, योजनाले मूर्त रूप लिन सकेन। केही सामान्य कम्पोजेन्ट्स भने कार्यान्वित भए। खास गरी भौतिक निर्माण या मर्मतसम्भारमा छुट्याइएको रकम खर्च भयो। उदाहरणका लागि पृथ्वीनारायण क्याम्पसले पेश गरेको परियोजना प्रस्तावमा उल्लेख भए अनुरूप केही नयाँ भवन निर्माण वा भएका भवनमा तला थप्ने, पुस्तकालयमा पुस्तक थप्ने र पुस्तकालयको चुहिएको छतलाई ढलान गर्ने काम भएको थियो।^{३२} २०५६ सालमा पृथ्वीनारायण क्याम्पस विकेन्द्रीकरण^{३३} मा

^{३०} पृनाक्याले २० प्रतिशत 'म्याचिड फण्ड' का लागि आवश्यक पर्ने रकम (अधिकतम हिस्सा) विद्यार्थीहरूबाट उठाउने योजना बनाएको थियो जसअनुरूप प्रति विद्यार्थी ३०० रुपियाँ विकास शुल्क लिइने योजना थियो (पिएनसी सन् १९९७ : ४८-४९)।

^{३१} क्लष्टर कार्यक्रममार्फत विकास क्षेत्रका क्याम्पसलाई एकीकृत गरी ठूला क्याम्पसलाई क्रमशः विश्वविद्यालयमा रूपान्तरित गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो भन्ने कुराको पुष्टि अर्को डकुमेन्टले समेत गर्छ : क्षेत्रीय "क्लष्टर अन्ततोगत्वा विकेन्द्रित व्यवस्थापनमार्फत विश्वविद्यालयको रूपमा क्षेत्रीय स्वायत्त प्राज्ञिक संस्था" को रूपमा उभिने थियो (मल्ल सन् १९९५ : ११५)।

^{३२} तत्कालीन समयमा पृनाक्यामा अध्यापनरत र व्यवस्थापनमा संलग्न तारादत्त भट्टसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी। आफ्नो 'योजना-सम्पन्न प्रतिवेदन' मा विश्व बैंकले पृनाक्यामा सबै योजना गरिएका मर्मत सम्भार कार्य तथा नयाँ संरचना निर्माण कार्य सम्पन्न गरिएको तथा सबै सेवा-सुविधा उपलब्ध भएको दावी गरेको छ (हेर्नुहोस् द वर्ल्ड बैंक सन् २००२ : ८)। त्यस्तै, ऋण सहयोग लिने पक्ष (त्रिवि) को टिप्पणीको रूपमा परिशिष्टमा लेखिएको छ : लिड क्याम्पस पृनाक्यामा विज्ञान प्रयोगशाला भवन बनाइयो र फर्निचर एवं अन्य इक्विपमेन्ट खरिद गरियो। त्यसबाहेक, एउटा गाडी खरिद गरियो, कम्प्युटर प्रयोगशाला बनाइयो र कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि व्यवस्थापन योजना तयार गरियो (द वर्ल्ड बैंक सन् २००२ : २९)।

^{३३} नेपाल सरकार र विश्व बैंकबीच सम्झौता भई कार्यान्वयनमा आएका उच्च शिक्षा परियोजनाअन्तर्गत त्रिविका आंगिक क्याम्पसलाई विकेन्द्रित गर्ने योजना थियो। सोही बमोजिम त्रिविले विकेन्द्रीकरणसम्बन्धी

गयो (के.सी. २०६७) र क्याम्पसलाई परीक्षाको क्षेत्रीय केन्द्र बनाउने प्रारम्भिक काम सम्पन्न भयो (नेपाल २०५८) तर त्यसपछिका चरण पूरा भएनन्।^{३४} यो कम्पोजेन्टका माथि उद्भूत तीन चरणमध्ये पश्चिमको क्लष्टरले दुई चरण पार गरेको विश्व बैंकको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ (द वर्ल्ड बैंक सन् २००२ : २९)।

निजी तथा सामुदायिक क्याम्पस या सरकारी स्कूलहरू नयाँ विद्यार्थी भर्ना लिन त्यसै त उत्सुक हुने थिए भने त्यसमाथि सोबापत पूर्वाधार निर्माणमा आर्थिक सहयोगसमेत पाउने भएपछि स्थानीय स्याटलाइट क्याम्पस या प्लस टु स्कूलको समूह बनाउन कुनै ठूलो कठिनाई थिएन। तर समस्या लिड क्याम्पसबाट (एसोसियेट क्याम्पसबाट पनि) प्रमाणपत्र तह हटाउनेमा थियो। पृथ्वीनारायण क्याम्पसको समग्र विद्यार्थी संख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा विभिन्न विषयमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तह अध्ययन गर्ने विद्यार्थीले ओगट्थे।^{३५} विद्यार्थी राजनीतिमा पकड जमाएको विद्यार्थी संगठन र उसको माउ राजनीतिक संगठनको प्रमाणपत्र तहका विद्यार्थीमा विशेष रुचि (भेष्टेड इन्ट्रेष्ट) थियो, त्यहीँबाट उनीहरूका 'काडर' र नयाँ पुस्ताका नेतृत्व निस्कन्थे। साथै, प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा पढाउने शिक्षकहरूको पनि सरोकार (रोजगारी, इत्यादि) उत्तिकै थियो, तर सबै सरोकारवालाहरूलाई राखेर परियोजनाबारे राम्ररी जानकारी दिने, बहस छलफल गराउने कार्यक्रम खासै हुन सकेन।^{३६} यी यावत कारणले गर्दा अन्ततः क्लष्टर कार्यक्रम आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्न असफल भयो,

नियम (त्रिवि २०५५) तयार गयो। हालसम्म त्रिविका ४५ आंगिक क्याम्पस विकेन्द्रीकरणमा र चार क्याम्पस स्वायत्ततामा गएका छन्। <http://www.tushep.edu.np/misc/campuses.html> मा उपलब्ध, माघ २०७१ मा हेरिएको। स्वायत्तता प्राप्त भनिएको इलामस्थित महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पसबारेको अध्ययनका लागि राई २०७१ हेर्नुहोस्।

^{३४} परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयको सम्पर्क कार्यालय मात्र पृथ्वीनारायण क्याम्पसमा राखिएको हो। यो कार्यालयको काम परीक्षाका लागि भरिएका फाराम र अन्य कामहरू संग्रह गरेर त्रिवि परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय पठाउने थियो। तर त्यसपछिका चरण भने अभ्यासमा ल्याइएनन्।

^{३५} वि.सं. २०५२-२०५३ मा पूनाक्याको सबै तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी संख्या अघिल्ला वर्षभन्दा केही घटेर ६,३५१ पुगेको थियो। यीमध्ये करिब ५३.३३ प्रतिशत विद्यार्थी प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा अध्ययनरत थिए (पिएनसी सन् १९९७ : १६)। संकायगत रूपमा केलाउँदा करिब ४२ प्रतिशत विद्यार्थी मानविकि संकायमा अध्ययनरत थिए।

^{३६} पूनाक्यासँग सम्बद्ध विभिन्न व्यक्तिसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी। पहिलो चरणमा पृथ्वीनारायण क्याम्पसका शिक्षक र स्तरोन्नति गर्न लागिएका स्कूलका शिक्षकहरूलाई समेत सँगै राखेर तालिम दिने अनि तिनै शिक्षकलाई प्रशिक्षित गरी 'प्लस टु' मा स्थानान्तरण गर्ने उद्देश्य थियो भन्छन्, त्रिविका तत्कालीन उपकुलपति केदारभक्त माथेमा (माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी)। त्यस्तै, पहिलो खाका यसरी तयार गरेपछि प्रमाणपत्र तह हटाउन सहज हुने र पोखरामा भएका अन्य स्कूलहरूलाई पनि स्तरोन्नति गरी उच्च माध्यमिक विद्यालय बनाउने सोच भएको उल्लेख गर्छन् स्वतन्त्र विद्यार्थी युनियनका तत्कालीन पदाधिकारी ज्ञानेन्द्र त्रिपाठी (२०५३)।

यद्यपि खास गरी भौतिक निर्माणका लागि छुट्याइएको रकम भने खर्च गरियो । यी सबै जटिलता एकातिर थिए भने अर्कोतर्फ पृथ्वीनारायण क्याम्पसले यो कार्यक्रम लागू गर्ने कार्यान्वयन योजना बनाउँदै गर्दा पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय गठन भैसकेको थियो र पोखरा विश्वविद्यालय स्थापनाका लागि संसदले विधेयक बनाएर छलफल गर्दै थियो, जसलाई अन्ततः फागुन २०५३ मा स्वीकृत गरियो ।

यसरी क्लष्टर कार्यक्रम मार्फत त्रिविलाई विकेन्द्रित गर्दै लिड क्याम्पसलाई स्वायत्तता दिँदै छुट्टै विश्वविद्यालयसम्म पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको योजना असफल भयो । विश्व बैंक स्वयंले क्षेत्रीय क्लष्टर निर्माणसम्बन्धी कम्पोनेन्टलाई सन्तोषजनक मानेको छैन । “अनस्याटिसफेक्टरी” भन्दै विश्व बैंकको प्रतिवेदनमा लेखिएको छ : “लामो प्रयासपछि यो क्लष्टरको अवधारणा सन् १९९९ मा त्यागिएको थियो” (द वर्ल्ड बैंक सन् २००२ : ७)।^{३७} तर विश्व बैंकको बुझाइमा क्लष्टर अवधारणा त्यागिए पनि त्यसले उच्च शिक्षा परियोजनालाई धेरै (नकारात्मक) प्रभाव पारेन । क्लष्टरका क्याम्पसहरूलाई नीति कार्यान्वयन कोष (पोलिसी इम्प्लेमेन्टेसन फण्ड) मा सहभागी हुन दिइएको र एकमुष्ट अनुदान (ब्लक ग्राण्ट) मार्फत पुऱ्याइएको सिमित सहयोगले क्लष्टर क्याम्पसहरूलाई फाइदा पुगेको उसको दावी थियो : “वास्तवमा तथ्यपरक हिसाबले भन्ने हो भने नीति कार्यान्वयन कोषको अवधारणाको विस्तारले – जसलाई धेरै ले रुचाएका थिए – क्लष्टर अवधारणालाई विना कुनै विवाद चाँडो त्याग्नमा सघायो” (द वर्ल्ड बैंक सन् २००२ : ७) ।

बहुदलकालीन अभ्यास दुई : पोखरा विश्वविद्यालयको स्थापना

पञ्चायतकालमा पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्न भएका प्रयासबारे अधिल्लो खण्डमा चर्चा गरियो । र, तिनै प्रयत्नका कारण तत्कालीन शिशुवा गाविसमा आवश्यक जग्गा जमिनको जोगाड भैसकेको थियो । २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछिको कालखण्डमा पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने प्रयासले थप

^{३७} उक्त प्रतिवेदनमा विश्वबैंक स्वयंले कार्यक्रम असफल हुनुको कारण प्रस्ट राख्नुको साटो चलाखीपूर्ण भाषामा उक्त कार्यक्रम असफल हुनुका पछाडि विविध कारण रहेका र तीबारे त्रिविभन्न पृथक बुझाई रहेको उल्लेख गरेको छ :

- सरोकारवालाहरूको पर्याप्त सम्मति र स्वीकृति विना क्लष्टर अवधारणा लागू गरिनु तथा भौगोलिक, राजनीतिक, सामाजिक ‘फ्याक्टर’ तथा क्लष्टर क्याम्पसहरूबीचको प्रतिस्पर्धाको अपूर्ण बुझाई;
- संस्थाका सिमितता र क्लष्टरका ‘स्याटलाइट’ क्याम्पसले गर्न सक्ने सम्भावित अस्वीकृतिलाई ध्यानै नदिई माथिबाट ‘लिड’ क्याम्पस थोपरिनु;
- पूर्वाञ्चल र पोखरा विश्वविद्यालयको स्थापनाले क्लष्टर अवधारणालाई पंगु तुल्याएको आम बुझाई;
- क्लष्टरको अवधारणा र सिमितताबारे अस्पष्टता । (द वर्ल्ड बैंक सन् २००२ : ७)

गति लियो। खासगरी यस्तो प्रयास पृथ्वीनारायण क्याम्पस भित्रबाट भन्दा बाहिरबाट जारी रह्यो र त्यसको नेतृत्व सांगठनिक तवरबाट पोउवासले गर्‍यो। पञ्चायती व्यवस्था परिवर्तनको करिब एक वर्षपछि नै पोउवासले पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना अभियान पुनः चलायो। २०४७ सालमा पोउवासका तत्कालीन अध्यक्ष आनन्दराज मुल्मीको नेतृत्वमा बनेको नयाँ समितिले प्रधानमन्त्री, मन्त्री, सचिव वा अन्य व्यक्तिलाई भेटेर पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्न 'लबिङ' शुरु गरे (थापा २०६१)।

यसबीच २०४९ सालमा अर्को शिक्षा आयोग गठन गरियो। २०३९ सालमा गठित शाही उच्च शिक्षा आयोगले क्षेत्रीय विश्वविद्यालयको चर्चा गरेको पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई पश्चिम क्षेत्रको विश्वविद्यालयमा स्तरोन्नति गर्न छलफल गरेको यसअघि उल्लेख भैसकेको छ। ठ्याक्कै दश वर्षपछि गठित पछिल्लो आयोगले खुला र क्षेत्रीय विश्वविद्यालयहरू स्थापना गरिनु पर्ने सुझाव दिएको थियो। सुझावमा भनिएको छः

बहुविश्वविद्यालयको व्यवस्था : वर्तमान प्रजातान्त्रिक वातावरणमा उच्च शिक्षाको अवसर देशका सबै क्षेत्रका योग्य र प्रतिभाशाली व्यक्तिहरूलाई उपलब्ध गराउन त्रिभुवन विश्वविद्यालयलाई विकेंद्रित गरी त्रि.वि.का आंगिक क्याम्पसहरू र निजी क्याम्पसहरूलाई एकीकृत गरेर पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चलमा एकएक तथा मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चलका लागि एक गरी कम्तीमा चार ओटा विश्वविद्यालयहरू खोलिनुपर्छ। (आशिष पुस्तक भण्डार मिति उल्लेख नभएको : ४०३)

त्यस्तै, आठौँ पञ्चवर्षीय योजना (वि.सं. २०४९-२०५४) मा विश्वविद्यालय शिक्षाबारे लेखिएको छ :

देशमा बहुविश्वविद्यालयको अवधारणालाई मूर्तरूप दिन निजी क्षेत्रमा विश्वविद्यालय खोल्न प्रोत्साहित गर्नुको साथै त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत काठमाडौँ बाहिर सञ्चालित स्रोत र साधनले सम्पन्न उच्च शिक्षाका क्याम्पसहरूलाई क्रमशः स्वायत्तता प्रदान गर्दै निजी क्षेत्रको सक्रियतामा विश्वविद्यालयमा परिणत गर्दै लैजाने तर्फ सोचिनेछ। साथै कृषि विश्वविद्यालयको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी यसको सम्भाव्यता अध्ययन गरिनेछ। (श्री ५ को सरकार २०४९)

यसरी एकातर्फ स्थानीय तहबाट विश्वविद्यालय स्थापनाको माग भैरहेको थियो भने अर्कोतर्फ सरकारी योजना र शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनमा समेत बहुविश्वविद्यालय र त्यसमा पनि क्षेत्रीय विश्वविद्यालयको आवश्यकतामा जोड

दिएको पाइन्छ।^{३८} तर, यसैबीच सरकारले दुई थरी कार्यक्रम अगाडि बढायो। एउटा, विश्व बैंकसँग उच्च शिक्षा परियोजना लागू गर्न सहयोग लिने समझदारी गऱ्यो र सो परियोजनाअन्तर्गत क्लष्टर कार्यक्रम शुरु भयो, जसको चर्चा अधिल्लो खण्डमा गरियो। अर्को, संसदबाट ऐन बनाई नयाँ विश्वविद्यालय, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, स्थापना गऱ्यो। सरकारी तवरबाटै सञ्चालित यी दुवै कार्यक्रम बीचमा खासै तादात्म्य देखिँदैन। सरकारको यदि छुट्टै क्षेत्रीय विश्वविद्यालय स्थापनामा रुचि थियो भने विश्व बैंकसँगको परियोजनालाई त्यतैतर्फ मोड्न सक्नुपर्थ्यो। होइन, त्रिविअन्तर्गत चलिरहेका क्याम्पसको क्लष्टर बनाएर लिड क्याम्पसलाई अन्ततः विश्वविद्यालयमा रूपान्तरित गर्ने योजना अगाडि बढाउन खोजेको हो भने पृथक रूपमा नयाँ विश्वविद्यालय स्थापनाको औचित्य रहँदैनथ्यो। तर, दुवै कार्यक्रम समानान्तर रूपमा शुरु गरिए।^{३९}

मंसिर २०५० मा विश्व बैंकसँग सरकारको समझदारी भयो भने अर्को महिना अर्थात् पुस २०५० मा पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयको ऐन पास भएर आयो। यो ऐनले गर्दा पूर्वाञ्चल क्षेत्रमा क्लष्टर निर्माण गर्ने उच्च शिक्षा परियोजनाको कम्पोनेन्ट खासै कार्यान्वयनमा गएन। विराटनगरलाई केन्द्र बनाएर स्थापना गरिएको पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयमा सो क्षेत्रमा अवस्थित त्रिविअन्तर्गतका आंगिक र अन्य क्याम्पसको समायोजन हुने-नहुने केही उल्लेख गरिएन। साथै उक्त विश्वविद्यालयको लगानी के-कहाँबाट कसरी प्राप्त हुन्छ त्यो पनि प्रस्ट गरिएन। ऐनको प्रस्तावना केलाउँदा यो विश्वविद्यालय निजी/स्थानीय/गैरसरकारी तहबाट लगानी गरी सञ्चालन हुन्छ

^{३८} विभिन्न डकुमेन्टमा क्षेत्रीय विश्वविद्यालय र बहुविश्वविद्यालय दुवै प्रयोग भएको पाइन्छ। तर दुईबीचको भिन्नतालाई प्रस्ट पारिएको देखिँदैन। एकभन्दा धेरै विश्वविद्यालय हुँदा त्यो बहुविश्वविद्यालय हुने नै भयो तर क्षेत्रीय विश्वविद्यालयले जुन क्षेत्रमा स्थापना गरिएको हो सो क्षेत्रमा मात्र आफूलाई सिमित गर्ने हो कि होइन भन्नेमा प्रस्टता देखिँदैन। क्षेत्रीय भनिएका पूर्वाञ्चल तथा पोखरा विश्वविद्यालयले शुरुदेखि नै आफ्नो क्षेत्रबाहिरका क्याम्पसलाई सम्बन्धन दिएका थिए। र, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय औपचारिक रूपमा स्थापना भैनसक्दा पनि यो विषयमा छलफल भएको थियो (हेर्नुहोस् विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०५३)।

^{३९} एकातर्फ सरकार उच्चशिक्षा परियोजनामा सामेल हुने र अर्कोतर्फ क्षेत्रीय विश्वविद्यालय खोल्न पनि उद्यत हुँदा देखिएको असमञ्जसबारे २०५२ सालमा बहुविश्वविद्यालयबारे विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले आयोजना गरेको एक छलफलमा आयोगका सदस्य सूर्यलाल अमात्यले लेख्छन्: “हाल त्रि.वि.मा उच्चशिक्षा परियोजना चालू भइरहेको छ र यसअन्तर्गत Lead Campus र Satellite [sic] Campus को विकास गरी पोखरा क्याम्पस जस्ता क्याम्पसलाई Lead Campus का रूपमा विकसित गर्दै लगेर केही वर्षपछि विश्वविद्यालयमा परिणत गर्ने योजना छ। छिट्टै नै पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय स्थापना गर्दा उपयुक्त योजना के हुने हो स्पष्ट छैन” (अमात्य २०५३: ५९, मूल कापीमै अंग्रेजी शब्द प्रयुक्त भएको)।

भन्ने ठानिएको बुझिन्छ।^{४०} यस्तो अस्पष्टताको माझ नयाँ विश्वविद्यालय सुस्त गतिमा अगाडि बढ्न थाल्यो।

पूर्वाञ्चलमा विश्वविद्यालय स्थापना भैसकेपछि पहिलेदेखि नै आफ्नो क्षेत्रमा विश्वविद्यालय स्थापनाको माग गरिरहेका पोखरेलीहरू थप जुमुराए र लविड गर्न थाले। अन्ततः २०५३ सालमा सरकार/शिक्षा मन्त्रालयले पोखरा विश्वविद्यालय तयारी समिति भन्दै २० सदस्यीय कार्यदल गठन गर्‍यो (थापा २०६१ : ११६)।^{४१} त्यही कार्यदलले तयार पारेको प्रारूप अनुसार नै पोखरा विश्वविद्यालय ऐन मस्यौदा गरियो, जुन पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयकै खाकामा तयार भयो। र, संसदले पोखरा विश्वविद्यालयको विधेयक पास गरेपछि ऐन बनेर आयो। सो ऐन बनेको एक वर्षभित्रमा नै यसअघि खोजिएको ठाउँ शिशुवा गाविसमा पोखरा विश्वविद्यालयको स्थापना गरियो। फागुन २०५४ मा पोखरा विश्वविद्यालयको उपकुलपतिमा त्रिविमा इतिहास अध्यापनरत काठमाडौँका पुरुषोत्तम बाँस्कोटा र रजिष्ट्रारमा पोखराका स्थानीय र पृथ्वीनारायण क्याम्पसका अध्यापक प्रकाशमान गुभाजू नियुक्त भएपछि औपचारिक हिसाबले विश्वविद्यालयको प्रारम्भ भयो।

पोखरा विश्वविद्यालयले धेरै हदसम्म पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयकै बाटो पछ्यायो। यी दुवै विश्वविद्यालयका ऐनमा खासै भिन्नता छैन।^{४२} पूर्वाञ्चलमा जस्तै, पोखरा विश्वविद्यालयमा पनि सरकारी लगानी के-कति र कसरी हुने प्रस्ट भएन, खाली निजी क्षेत्र या स्थानीय निकायको सहयोग हुने ठानियो, जुन प्राप्त हुन सकेन।

^{४०} हेर्नुहोस् पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयको ऐन, २०५०। यो ऐन www.nepallawcommission.org मा उपलब्ध छ। पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयको ऐन तयार भएको तर औपचारिक रूपमा शुरु नभएको अवस्थामा आयोजित बहुविश्वविद्यालयसम्बन्धी छलफलमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगका एक तत्कालीन सदस्यले सो विश्वविद्यालयलाई “जनस्तरबाट सञ्चालित हुने भएकाले प्राइभेट विश्वविद्यालय हो” भनेका थिए (अमात्य २०५३ : ५८)। गोष्ठीका अन्य सहभागी पनि यस विषयमा प्रस्ट थिएनन् र बुझाईमा मतैक्य थिएन भन्ने देखिन्छ (हेर्नुहोस् विश्वविद्यालय अनुदान आयोग २०५३)। यो विश्वविद्यालयको स्थापना र अन्तर्निहित अस्पष्टतावारे थप जान्न वन्त, उप्रेती र पराजुली (प्रकाशोन्मुख) हेर्नुहोस्।

^{४१} पोउवासंका तत्कालीन अध्यक्ष आजाद श्रेष्ठको संयोजकत्वमा गठित उक्त कार्यदलमा जिविस कार्कीका तत्कालीन सभापति महादेव गुरुङ, पोखरा नगरपालिकाका तत्कालीन मेयर भोला थापा, तत्कालीन शिशुवा गाविसका अध्यक्ष चक्रपाणि पौडेल, पूनाक्याका अध्यापकहरू वीरेन्द्रसिंह गुरुङ, राधेश्याम कायस्थ, पूर्व क्याम्पस प्रमुख जर्ज जोन लगायत शिक्षा मन्त्रालयका प्रतिनिधि संलग्न थिए।

^{४२} पोखरा विश्वविद्यालय ऐनको प्रस्तावनामा “निजी क्षेत्रको सहभागितामा अधिकाधिक वृद्धि” गर्ने परेको छ भने पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयको ऐन प्रस्तावनामा “जनस्तरबाट उच्च तहको शिक्षण संस्थाहरूको सञ्चालन गर्न” भनिएको छ। पूर्वाञ्चलका हकमा “साधन-स्रोत परिषद्” को अतिरिक्त व्यवस्था देखिन्छ, यद्यपि सो परिषद् सक्रिय भएको बुझिँदैन। हेर्नुहोस्, पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय ऐन, २०५० र पोखरा विश्वविद्यालय ऐन, २०५३। यी दुवै ऐन www.nepallawcommission.org मा उपलब्ध छन्।

त्यस्तै, पोखरा क्षेत्रमा अवस्थित त्रिविमातहतका आंगिक या अन्य क्याम्पसको पोखरा विश्वविद्यालयसँगको सम्बन्धबारे पनि प्रस्ट पारिएन। यसरी पोखरेलीले चाहेभैं पोखरा क्षेत्रमा विश्वविद्यालय त खुल्यो तर न त्यो पृथ्वीनारायण क्याम्पसको 'अपग्रेडिड' थियो, न त्यसमा शिक्षा आयोगले सुझाए बमोजिम पृथ्वीनारायण क्याम्पस र सो क्षेत्रका अन्य क्याम्पस मिलाउने भनियो। अर्कोतर्फ, पृथ्वीनारायण क्याम्पसको स्वयं विश्वविद्यालय बन्ने परिकल्पनाले पनि मूर्त रूप लिएन, क्लष्टर मार्फत क्रमशः क्षेत्रीय केन्द्र हुँदै विश्वविद्यालय बन्ने सपना सपनै रह्यो।^{४३}

पोखरा विश्वविद्यालय गठन भैसकेपछि, न पृथ्वीनारायण क्याम्पसले उक्त विश्वविद्यालयमा समाहित हुने उत्सुकता देखायो न पोखरा विश्वविद्यालयले नै त्यतातर्फ प्रयत्न गर्‍यो। यसका पछाडि स्थानीय राजनीतिक जोड-घटाउ, एवं क्याम्पसका शिक्षक, कर्मचारीका वर्गीय स्वार्थलगायत विभिन्न कारण छन्। पृथ्वीनारायण क्याम्पसका अध्यापकमा नेपाली कांग्रेस पार्टीलाई समर्थन गर्नेहरूको बाहुल्य भए पनि विद्यार्थीका हकमा यो क्याम्पस वाम विचार र खास गरी नेकपा एमाले समर्थित विद्यार्थी संगठनको बलियो पकड रहँदै आएको छ। पोखरा विश्वविद्यालय स्थापनामा सक्रिय व्यक्ति र संस्था (पोउवासं) मा कांग्रेस समर्थकहरूको बाहुल्य भएकाले पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई विश्वविद्यालयमा भित्र्याउँदा क्याम्पसभित्रको राजनीति पनि सँगै आउला भन्ने उनीहरूलाई डर थियो।^{४४} अर्कोतर्फ, आफ्नो पकडको क्याम्पसलाई कांग्रेसी पकडभित्रको विश्वविद्यालयमा पुऱ्याउन पनि वाम पक्षधर कति तयार थिएनन्। त्यसबाहेक, माथि भनिए भैं, भविष्य सुनिश्चित नभएको र लगानीको प्रस्टता नभएको नयाँ विश्वविद्यालयमा जान शिक्षक, कर्मचारीले रुचि देखाउने कुरै थिएन। अनि, त्रिवि स्वयंको अरुचि त जे थियो छुँदै थियो। यी यावत कारणले गर्दा पोखरा विश्वविद्यालय र पृथ्वीनारायण क्याम्पस स्थानीय सक्रियतामा एकाकार हुने सम्भावना रहेन।

तर, सरकारी तवरबाट आफ्नो पहिलेको विश्वविद्यालयसम्बन्धी एकांगी कदम केही वर्षपछि सच्याउने प्रयत्न भएको थियो। तत्कालीन नेपाली कांग्रेसको सरकारका तर्फबाट

^{४३} पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई विश्वविद्यालयमा स्तरोन्नति गर्ने बहस अद्यापि सेलाएको छैन। असार २०६६ मा विद्यार्थी युनियनको अगुवाईमा यो क्याम्पसलाई विश्वविद्यालयमा स्तरोन्नति गर्न एक अन्तर्क्रिया कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो। <http://pncampus.edu.np/about.php#facts> मा उपलब्ध, १ माघ २०७१ मा हेरिएको। त्यस्तै, अर्को वर्ष क्याम्पसको स्वर्ण जयन्ती उत्सवसम्बन्धित कार्यक्रममा पनि पृथ्वीनारायण विश्वविद्यालय सम्बन्धी कार्यपत्र पेश गरिनुका साथै छलफल गरिएको थियो (हेर्नुहोस् पराजुली २०६८)।

^{४४} पोखरा विश्वविद्यालय स्थापनामा सक्रिय तीर्थ श्रेष्ठ, अशोक पालिखे, तथा पुनाक्याको 'म्यानेजमेन्ट प्लान' तयार पार्ने कार्यदलका सदस्य केशरजंग बराल, विद्यार्थी युनियनका तत्कालीन सभापति रवीन्द्र अधिकारी लगायत क्याम्पससम्बद्ध विभिन्न व्यक्तिसँग माघ २०७१ मा गरिएको कुराकानी।

अर्थमन्त्री महेश आचार्यले २७ असार २०५६ मा पेश गरेको आर्थिक वर्ष २०५६/५७ को बजेट वक्तव्यमा पोखरा र पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयलाई क्षेत्रीय विश्वविद्यालयको स्वरूपमा विकास गर्ने योजना उल्लेख गरेका थिए। वक्तव्यमा “पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय तथा पोखरा विश्वविद्यालयलाई सम्बन्धित क्षेत्रका उच्च शिक्षा सञ्चालनको जिम्मेवारी वहन गर्न सक्ने गरी विकसित गरिने” र “यसका लागि यस आर्थिक वर्षमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको महेन्द्र मोरङ क्याम्पस तथा स्नातकोत्तर क्याम्पस विराटनगरलाई पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयमा र पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरालाई पोखरा विश्वविद्यालयमा हस्तान्तरण गर्ने व्यवस्था मिलाइने” उल्लेख थियो (कान्तिपुर २०५६क)। सरकारी यो योजना बाहिर आएपछि, सम्बन्धित क्याम्पसहरू विरोधमा उत्रिए (हेर्नुहोस् शर्मा २०५६; कान्तिपुर २०५६ख; हिमालय टाइम्स २०५६क, २०५६ख; मार्टिन चौतारी २०७१)। यसबीच सरकार पनि परिवर्तन भयो र सरकारी यो योजना कार्यान्वयनमा आएन। पोखरा विश्वविद्यालय सरकारी सहयोगमा नै सुस्त गतिमा क्रमशः अघि बढ्दै गयो। प्रारम्भमा जुन निजी, स्थानीय क्षेत्रबाट सक्रिय सहयोगमा विश्वविद्यालय अघि बढ्नु भन्ने परिकल्पना थियो त्यो साकार भएन।^{४५}

निष्कर्ष

सरकारी योजना र शिक्षा आयोगहरूका प्रतिवेदन केलाउँदा त्रिविको विशाल आकार, दुरावस्था, पढाईको गिर्दो स्तर र उच्च शिक्षामा देखिएको भौगोलिक असमानतालाई सम्बोधन गर्न त्रिविलाई विकेन्द्रित गर्ने र त्रिविकै अंग रहेका केही क्याम्पसलाई त्रिविबाट छुट्टयाई क्रमशः नयाँ (क्षेत्रीय) विश्वविद्यालय समेत खोल्ने खोजिएको देखिन्छ। त्यसै गरी, स्थानीय तहमा पनि विश्वविद्यालय स्थापनाका लागि माग र सक्रियता देखाइएको पाइन्छ। यही सन्दर्भमा पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापना गर्न भएका प्रयत्नहरूको यो लेखमा चर्चा गरियो।

पञ्चायतकालमा राजा या दरवारको स्वीकृतिविना सम्भव नहुने हुनाले पोखरामा विश्वविद्यालय स्थापनाका लागि निवेदनहरू दर्ता भए। र, पञ्चायती व्यवस्थाको अन्तिम समयतिर जग्गा प्राप्त हुनका साथै सरकारी कार्यदल समेत गठन भयो, तर विश्वविद्यालय स्थापना हुन सकेन। बहुदल कालमा (वि.सं. २०४६ पछि) त्रिवि विकेन्द्रित गर्न र विश्वविद्यालय खोल्न प्रयास भए। तर ती प्रयास र सरकारी भूमिकाबीच तालमेल देखिएन। अझ, सरकार स्वयंले दुई धारे नीति लियो। एकातर्फ ऊ पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई क्लष्टरको नेतृत्व गर्ने गरी स्वायत्त बनाउँदै लग्ने

^{४५} पोखरा विश्वविद्यालयलागत अन्य सार्वजनिक विश्वविद्यालयका संस्थागत चुनौतीबारे थप जान्नका लागि वन्त र उप्रेती २०७१ हेर्नुहोस्।

परियोजनामा सामेल देखियो भने अर्कोतर्फ ऊ खासै तयारी नगरी नयाँ विश्वविद्यालय स्थापना गर्नेतर्फ लाग्यो । तर दुवै कार्यक्रमले अपेक्षित सफलता प्राप्त गरेनन् ।

त्रिविलाई विकेन्द्रित गर्ने नाउँमा विश्व बैंकको सहयोगमा क्लष्टर बनाएर पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई उक्त क्षेत्रको लिड क्याम्पस र अन्ततः विश्वविद्यालय बनाउने कार्यक्रमले प्रारम्भिक चरणमै असफलता बेहोरेको थियो । तर, रकम खर्च गर्नेका लागि केही समयपछि उक्त कार्यक्रमलाई पुनः ब्युँताइयो । पूर्वाधार लगायतमा रकम त खर्च भयो तर सुधार/स्तरोन्नति योजना जहाँको तहाँ रह्यो । यो उदाहरणले आफूले गठन गरेका शैक्षिक आयोगका सुझाव तथा विभिन्न योजना या नीतिहरूमा उल्लिखित कार्यक्रम कार्यान्वयन नगरी सहयोग लिने नाउँमा दाताहरूका प्राथमिकताका परियोजनालाई अगाडि बढाउन सरकार कसरी तयार हुन्छ र असफल हुन्छ भन्ने जान्दाजान्दै पनि कसरी बजेट खर्च गरिन्छ भन्ने देखाउँछ ।

पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई अपग्रेड गरेर विश्वविद्यालयमा रूपान्तर गर्ने गोरेटो सम्भवतः बढी उपयुक्त हुन्थ्यो ।^{४६} तर सरकारले पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई नछोई नयाँ छुट्टै विश्वविद्यालय स्थापना गर्‍यो । पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई यसै छाडेर नयाँ विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने कदम सही होइन भन्ने अनुभूति गरेर सरकारले कालान्तर (वि.सं. २०५६) मा पोखरा विश्वविद्यालय र पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई समायोजन या एकाकार गर्न त खोज्यो तर यो कदमलाई पनि तदारुकता र प्राथमिकता साथ अगाडि बढाएन । त्यसमाथि पृथ्वीनारायण क्याम्पसका शिक्षक, कर्मचारीको विरोध त छँदै थियो, स्थानीय राजनीतिले पनि नकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्‍यो ।

आउँदा दिनमा पृथ्वीनारायण क्याम्पस स्वयंले अग्रसरता लिएर विश्वविद्यालय बन्न नसक्ने होइन, र त्यसका लागि केही कोणबाट माग पनि गरिएको छ । तथापि सरकारले नै त्यसमा लगानी गर्नुपर्ने हो भने सोतर्फ सरकारको प्राथमिकता नरहला ।^{४७} त्यसमाथि, अहिलेकै जस्तै त्रिविलाई आफ्नो 'निजी जमिन्दारी' ठान्ने, यसको विशालता प्रति गौरव गर्ने र 'त्रिवि कुनै पनि हालतमा टुक्रनै हुन्न' भन्ने पदाधिकारी बहाल रहिरहने हो भने पनि पृथ्वीनारायण क्याम्पस विश्वविद्यालयमा स्तरोन्नति हुने सम्भावना अत्यन्तै न्यून हुन्छ । अर्कोतर्फ, पोखरा विश्वविद्यालयको भविष्य धेरै

^{४६} यद्यपि यो पनि सहज बाटो थिएन र यसका पनि ठूलै चुनौती हुने रहेछन् भन्ने कुरा २०६७ सालमा स्थापित नयाँ विश्वविद्यालयहरूको अनुभवले देखाउँछ (हेनुहोस् मार्टिन चौतारी २०७१) ।

^{४७} अर्को अर्थात् पोखरा विश्वविद्यालय सञ्चालन भैरहेकाले थप विश्वविद्यालय पोखरामै स्थापना गर्ने कुरा सरकारको प्राथमिकतामा नपर्ला भन्ने ठानिएको हो तर एकभन्दा बढी विश्वविद्यालय पोखरामा सिद्धान्ततः खुल्न सक्छ र संघीय संरचनामा जाँदा प्रादेशिक सरकारले या केन्द्रीय सरकारले पनि सो क्याम्पसलाई विश्वविद्यालयमा स्तरोन्नति गर्न सक्छ ।

हदसम्म सरकारी/राजनीतिक चाहना (लगानी र अन्य हिसाबले), त्यहाँ नियुक्त हुने प्रमुख पदाधिकारीको पृष्ठभूमि, परिकल्पना र लगनशिलतामा निर्भर रहनेछ ।

धन्यवाद

नेपालको उच्च शिक्षा सुधारसम्बन्धी अध्ययन गर्न मार्टिन चौतारीलाई ओपन सोसाइटी फाउण्डेशनले दिएको सहयोगबाट यो लेख सम्भव भएको हो । अनुसन्धानक्रममा पोखरा र काठमाडौँमा विभिन्न व्यक्तिसँग सम्पर्क गरिएको थियो । आफ्नो अमूल्य समय, जानकारी र केहीले सामग्री समेत प्रदान गरेर यो लेख सम्भव तुल्याइदिनुभयो । उहाँहरू सबैप्रति आभारी छौँ । त्यसै गरी लेखका विभिन्न मस्यौदा पढी सुझाव टिप्पणी दिने प्रत्यूष वन्त, प्रमोद भट्ट, देवेन्द्र उप्रेतीलगायतलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छौँ ।

सन्दर्भसूची

- अमात्य, सूर्यलाल । २०५३ । बहुविश्वविद्यालय स्थापनाका सन्दर्भमा पूर्वाञ्चल तथा पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगद्वारा ६ असार २०५२ मा आयोजित गोष्ठीमा प्रस्तुत छलफलपत्र । *विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन (२०५१/५२-२०५२/५३)* । पृ. ५८-६० । काठमाडौँ : विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ।
- आशिष पुस्तक भण्डार । मिति उल्लेख नभएको । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन-२०४९ । *नेपालका शिक्षा आयोगहरूका प्रतिवेदनहरूको सङ्ग्रह* । पृ. ३५२-५९६ । काठमाडौँ : आशिष पुस्तक भण्डार ।
- कान्तिपुर । २०५६क । अर्थमन्त्री महेश आचार्यद्वारा प्रस्तुत आ.व. २०५६/५७ को वार्षिक बजेटका प्रमुख अंशहरू । २८ असार, पृ. ९-१० ।
- कान्तिपुर । २०५६ख । पिएन क्याम्पसलाई पोखरा विश्वविद्यालयमा गाभ्ने घोषणाको विरोध । २ साउन, पृ. ५ ।
- के.सी., कृष्ण । २०६७ । पृथ्वीनारायण क्याम्पसको क्रमिक विकासमा सम्बद्ध पक्षहरूको भूमिका । *त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरा : स्वर्ण जयन्ती स्मारिका (२०१७-२०६७)* । पृ. १-१९ । पोखरा : पृथ्वीनारायण क्याम्पस ।
- गोरखापत्र । २०४६ । नयाँ विवि स्थापनाबारे कार्यटोली गठन । १८ चैत, पृ. १ र २ ।
- त्रिपाठी, ज्ञानेन्द्र । २०५३ । उच्चशिक्षामा पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय क्लष्टर । *सगरमाथा*, २४ जेठ, पृ. ४ ।
- त्रिभुवन विश्वविद्यालय (त्रिवि) । २०५५ । *त्रिभुवन विश्वविद्यालय विकेन्द्रीकरण नियम, २०५५* । कीर्तिपुर : त्रिवि ।
- त्रिवि । २०६२ । *त्रिभुवन विश्वविद्यालय स्वायत्तता प्राप्त अध्ययन संस्थान वा क्याम्पस सम्बन्धी नियम, २०६२* । कीर्तिपुर : त्रिवि ।
- थापा, टोपबहादुर । २०६१ । *पोखराको समग्र विकासमा उद्योग वाणिज्य संघको भूमिका । स्वर्ण जयन्ती स्मारिका* । पृ. १११-१२३ । पोखरा : पोखरा उद्योग वाणिज्य संघ ।

- नेपाल, नारायणदत्त । २०५८ । त्रिभुवन विश्वविद्यालयको क्याम्पस समूह विकास कार्यक्रम र पृथ्वीनारायण विश्वविद्यालय । *प्राज्ञमञ्च* १५(६) : १-४ ।
- पराजुली, विश्वकल्याण । २०६८ । नयाँ विश्वविद्यालय स्थापनाका सन्दर्भमा पृथ्वीनारायण विश्वविद्यालयका चुनौती र मार्गचित्र । *प्राज्ञमञ्च* २५(११) : १२८-१३८ ।
- मार्टिन चौतारी । २०७१ । *त्रिवि 'टुक्र्याएर' नयाँ विश्वविद्यालय बनाउँदाका जटिलता* । जानकारी पत्र, अंक १४ । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।
- राई, रमेश । २०७१ । महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम : स्वायत्त हुँदै विश्वविद्यालयतर्फ ? अप्रकाशित प्रतिवेदन, मार्टिन चौतारी ।
- वन्त, प्रत्यूष र देवेन्द्र उप्रेती । २०७१ । सार्वजनिक विश्वविद्यालयका संस्थागत असफलता । *नेपाल* १५(१६) : १८-१९ ।
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (विअआ) । २०५३ । बहुविश्वविद्यालय स्थापनाका सन्दर्भमा पूर्वाञ्चल तथा पश्चिमाञ्चल विश्वविद्यालय विषयक गोष्ठीको प्रतिवेदन । *विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन (२०५१/५२-२०५२/५३)* । पृ. ४७-५६ । काठमाडौँ : विअआ ।
- शर्मा, यज्ञ । २०५६ । क्याम्पस हस्तान्तरणको कुराले अन्यौल सिर्जना गरेको छ । *आजको समाचारपत्र* । ३१ असार, पृ. ३ ।
- शाही उच्च शिक्षा आयोग । २०४० । *शाही उच्च शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन* । काठमाडौँ : शाही उच्च शिक्षा आयोग ।
- श्री ५ को सरकार । २०४९ । *आठौँ योजना (२०४९-२०५४)* । काठमाडौँ : राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- हिमालय टाइम्स । २०५६क । पृथ्वीनारायण क्याम्पसलाई पोखरा विश्वविद्यालयमा गाभ्ने विषयमा मतमतान्तर । ९ साउन, पृ. ८ ।
- हिमालय टाइम्स । २०५६ख । नयाँ विश्वविद्यालयहरूलाई क्याम्पस हस्तान्तरण गर्दा पूर्वतयारी गरिएन । ५ साउन, पृ. १ ।
- Adhikari, Jagannath and David Seddon. 2002. *Pokhara: Biography of a Town*. Kathmandu: Mandala Book Point.
- Baral, Lok Raj. 1977. *Oppositional Politics in Nepal*. New Delhi: Abhinav Publications.
- Baral, Lok Raj. 1983. *Nepal's Politics of Referendum: A Study of Personalities and Trends*. New Delhi: Vikas.
- His Majesty's Government (HMG). 1971. *The National Education System Plan for 1971-76*. Kathmandu: Ministry of Education, HMG.
- HMG/TU/UNDP/World Bank. 1995. *A Study on Regionalization of Higher Education in Nepal: Executive Summary*. Kathmandu: Assessment of Tertiary Education, A HMG/TU/UNDP/World Bank Project.
- Malla, Kamal Prakash. 1995. *Tertiary Education in Nepal: An Assessment*. Kathmandu: HMG/TU/UNDP/World Bank.
- Onta, Pratyoush. 1996. Ambivalence Denied: The Making of Rastriya Itihas in Panchayat Era Textbooks. *Contributions to Nepalese Studies* 23(1): 213-54.

- Onta, Pratyoush, Devendra Uprety and Lokranjan Parajuli. Forthcoming. How Not to Make Universities.
- Parajuli, Lokranjan. 2008. From Subjects to Citizens: The Formative Stage of Political Formations in Pokhara. *Studies in Nepali History and Society* 13(2): 351–388.
- Parajuli, Lokranjan. 2009. The Historical Evolution of Civil Society: Pokhara (1949–1972). Ph.D. diss., University of Bielefeld.
- Prithvi Narayan Campus (PNC). 1997. Management Plan for Cluster Development Program in Western Development Region. Report prepared by the Task Force, PNC, Pokhara.
- The World Bank. 1993. Staff Appraisal Report: Nepal Higher Education Project. Report No. 11924-NEP. Population and Human Resource Division, Country Department I, South Asia Region.
- The World Bank. 2002. Implementation Completion Report (IDA-25600) on a Credit in the Amount of SDR 14.2 Million (US\$20.0 Million Equivalent) to the Kingdom of Nepal for a Higher Education Project. Report No. 23713. Human Development Sector Unit, Nepal Country Unit, South Asia Region.

लेखक परिचय

कानुनमा स्नातक र समाजशास्त्रमा स्नातकोत्तर गरेका कृष्ण अधिकारीले मिडिया, शिक्षा, स्थानीय विकास र सुशासन, आदि विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन्। विभिन्न पत्रपत्रिका तथा पुस्तक एवं जर्नलमा उनका लेख छापिएका छन् भने उनको सह-सम्पादनमा नेपाली मिडियाबारे चार ओटा पुस्तक प्रकाशित छन्। इमेल : krishnapadhikari@gmail.com

लोकरञ्जन पराजुली मार्टिन चौतारीसँग सम्बद्ध ऐतिहासिक समाजशास्त्री हुन्। उनले पुस्तकालय, नागरिक समाज, राजनीतिक दल, मिडिया र शिक्षाका क्षेत्रमा विभिन्न अध्ययन गरेका छन्। *स्टडिज इन नेपाली हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी*का सम्पादक पराजुलीको सह-सम्पादनमा प्रकाशित पछिल्लो पुस्तक एल.एस. बराललिखित *अटोक्रेटिक मोनार्की : पोलिटिक्स इन पञ्चायत नेपाल* (सन् २०१२) हो। इमेल : rameshparajuli@gmail.com